SINXRON TARJIMONLIK TALABALARIDA KOGNITIV XUSUSIYATLARNING KASBIY MOSLASHUV VA FAOLIYAT SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Toshpulatova Sitoraxon Ma'rufjon qizi
TDShU Psixologiya yo'nalishi 2- kurs magistranti
sitoratoshpulatova379@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada sinxron tarjima jarayonida talabalarning kognitiv xususiyatlari ularning kasbiy moslashuvi va faoliyat samaradorligini belgilovchi asosiy omil sifatida tadqiq etiladi. Sinxron tarjima ekstremal nutqiy faoliyat turi sifatida tahlil qilinib, unda ishchi xotira, diqqatni taqsimlash va kognitiv moslashuvchanlikning o'rni haqidagi nazariy qarashlar umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: sinxron tarjima, kognitiv xususiyatlar, kasbiy moslashuv, samaradorlik, ishchi xotira, diqqat taqsimoti, kognitiv yuklama, talaba-tarjimonlar.

Abstract: The article examines the cognitive characteristics of students during simultaneous interpreting as a key factor in determining their professional adaptation and performance efficiency. Simultaneous interpreting is analyzed as an extreme form of speech activity, summarizing theoretical perspectives on the roles of working memory, attention shifting, and cognitive flexibility.

Keywords: simultaneous interpreting, cognitive characteristics, professional adaptation, efficiency, working memory, attention distribution, cognitive load, student interpreters.

Sinxron tarjima insoniyat tomonidan kashf etilgan eng murakkab nutqiy faoliyat turlaridan biri bo'lib, u psixolingvistik nuqtayi nazardan "ekstremal muloqot shakli" hisoblanadi. Ushbu faoliyatning murakkabligi, birinchi navbatda, nutqni qabul qilish va uni qayta ishlab chiqarish jarayonlarining vaqt bo'yicha parallel ravishda kechishi bilan belgilanadi. Oddiy nutqiy muloqotda inson axborotni to'liq eshitib bo'lgach tahlil qilsa, sinxron tarjimada bu jarayonlar uzluksiz zanjirni tashkil etadi: tarjimon manba tildagi nutqni eshitadi, uning semantik strukturasini tahlil

qiladi, xotirada saqlaydi va shu soniyaning o‘zida maqsadli tilda adekvat variantni shakllantirib bayon qiladi. Bu jarayonda vaqt omili hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, tarjimon doimiy ravishda "faza farqi" bosimi ostida ishlaydi. Ma’ruzachi va tarjimon nutqi o‘rtasidagi bir necha soniyalik farq ishchi xotiraning maksimal darajada yuklanishiga olib keladi. Agar ushbu zanjirning biror nuqtasida, masalan, notanish termin yoki murakkab sintaktik qurilma tufayli kognitiv to‘xtalish yuzaga kelsa, butun nutqiy faoliyat tizimi inqirozga uchrashi mumkin. Shu sababli, sinxron tarjima shunchaki bir tildan ikkinchi tilga so‘zma-so‘z o‘girish emas, balki ma’no mazmunini operativ ravishda qayta kodlash va uni yangi til qobig‘iga joylash san’atidir.

Sinxron tarjima faoliyati tarjimondan o‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmining doimiy faolligini talab etadigan jarayon. Tarjimon bir vaqtning o‘zida ham ma’ruzachini tinglashi, ham o‘zining chiqish nutqini akustik va semantik jihatdan monitoring qilib borishi shart. Bu esa miyaning turli markazlari o‘rtasida kognitiv resurslarning o‘ta aniqlik bilan taqsimlanishini taqozo etadi. Mazkur murakkablik darajasi sinxron tarjimani nafaqat lingvistik, balki chuqur psixofiziologik tadqiqot ob’ekti sifatida belgilaydi. Sinxron tarjima jarayonida kognitiv jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda, yaxlit bir tizim sifatida namoyon bo‘ladi va ularning dinamikasi o‘ta yuqori tezlik bilan tavsiflanadi. Bu jarayonning boshlang‘ich nuqtasi idrok bo‘lib, u nafaqat tovushlarni eshitish, balki nutq signallarini semantik birliklarga ajratish va ma’ruza mazmunini birlamchi darajada anglashni ta’minlaydi. Idrok etilgan ma’lumot darhol diqqatning qat’iy nazoratiga o‘tadi. Sinxron tarjimada diqqatning dinamik tabiati uning taqsimlanish qobiliyatida ko‘rinadi, ya’ni tarjimon diqqat markazini bir vaqtning o‘zida kiruvchi axborotni tahlil qilish, o‘z nutqini shakllantirish va auditoriya reaksiyasini kuzatish kabi bir nechta obyektlar o‘rtasida muvozanatda ushlab turadi.

Kognitiv jarayonlar zanjirida xotira, xususan, ishchi xotira markaziy o‘rinni egallaydi. Ishchi xotira dinamikasi ma’lumotni bir necha soniya davomida faol holatda saqlash, uni qayta ishlash va yangi ma’lumotlar oqimi kelishi bilan eski

qismlarni "bo‘shatish" mexanizmi asosida ishlaydi. Bu jarayonda fikrlash operatsiyalari, ya’ni tahlil va sintez faoliyati ishga tushib, manba tildagi lisoniy shakllarni maqsadli tildagi muqobillariga tezkorlik bilan o‘giradi. Fikrlashning dinamikligi antisipatsiya - oldindan sezish hodisasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tarjimon kognitiv tajribasiga tayanib, ma’ruzachining fikriy davomini mantiqan bashorat qiladi va bu orqali kognitiv yuklamani kamaytirishga erishadi. Shu tariqa, idrokdan boshlangan jarayon fikrlashning yakuniy mahsuli bo‘lgan nutqiy chiqish bilan tugallanadi va bu sikl tarjima yakunlanguniga qadar uzluksiz takrorlanadi. Sinxron tarjima jarayonida kognitiv yuklama nazariyasi juda ahamiyatli, chunki tarjimonning aqliy resurslari cheklangan bo‘lib, u bir vaqtning o‘zida bir nechta murakkab operatsiyalarni bajarishga majburdir. Mazkur nazariyaga ko‘ra, kognitiv yuklama uchta tarkibiy qismdan iborat bo‘lib, ularning muvozanati tarjima samaradorligini belgilaydi. Birinchisi, ichki yuklama: u bevosita tarjima qilinayotgan matnning murakkabligi, mavzuning qiyinligi va terminologik zichligi bilan bog‘liq. Ikkinchisi, tashqi yuklama bo‘lib, bunga ma’ruzachining nutq tempi, tashqi shovqinlar, texnik nosozliklar va tarjima qilinayotgan muhitdagi noqulayliklar kiradi. Uchinchisi, samarali yuklama: u tarjimonning axborotni qayta ishlash va yangi kognitiv sxemalarni yaratish uchun sarflaydigan ongli sa’y-harakatlarini ifodalaydi.

Sinxron tarjima jarayonida jami kognitiv yuklama insonning ishchi xotirasi imkoniyatlaridan oshib ketgan holatda "kognitiv to‘yinish" sodir bo‘ladi. Bu holatda talaba yoki professional tarjimon ma’lumotning bir qismini tushira qoldiradi, mantiqiy xatolarga yo‘l qo‘yadi yoki tarjima butunlay to‘xtab qoladi. Shuning uchun ham, sinxron tarjimonlik talabalarida kasbiy moslashuvning asosiy mezoni — bu cheklangan kognitiv resurslarni to‘g‘ri boshqarish va ortiqcha yuklamani kamaytirish strategiyalarini o‘zlashtirish hisoblanadi. Masalan, nutqni kompressiya qilish yoki segmentlarga ajratish yo‘li orqali bo‘ladi. Mazkur nazariya talabalarning kognitiv profili va ularning ish faoliyatidagi charchoq darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asoslash imkonini beradi. Sinxron tarjima jarayonida faoliyat

samaradorligi ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, u nafaqat tarjimaning aniqligi, balki tarjimonning ushbu jarayondagi psixofiziologik barqarorligi bilan ham o‘lchanadi. Kognitiv omillar tizimida axborotni qayta ishlashning o‘tkazuvchanlik qobiliyati markaziy o‘rinni egallaydi. Bu jarayonda ishchi xotiraning hajmi va samaradorligi tarjimadagi uzilishlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Kognitiv samaradorlikning yana bir muhim jihati — bu lisoniy avtomatizm darajasidir. Agar talabada grammatik tuzilmalarni tanlash va leksik birliklarni qidirish jarayonlari avtomatlashgan bo‘lsa, kognitiv resurslarning katta qismi mazmuniy tahlilga va yuqori darajadagi mantiqiy operatsiyalarga yo‘naltiriladi. Aks holda, kognitiv kuchlanishning ortib ketishi "kognitiv charchoq" holatiga olib keladi, bu esa tarjimaning ikkinchi yarmi birinchi qismiga nisbatan sifat jihatidan keskin pasayib ketishiga sabab bo‘ladi.

Emotsional omillar kognitiv jarayonlarning "katalizatori" yoki, aksincha, "tormozi" sifatida namoyon bo‘ladi. Sinxron tarjimonlik faoliyatida "ijtimoiy baholanish xavotiri" samaradorlikka eng kuchli salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omildir. Talaba o‘z tarjimasining auditoriya yoki ekspertlar tomonidan qanday qabul qilinishidan haddan tashqari xavotirlansa, miyadagi kognitiv resurslarning bir qismi ushbu xavotirni bosishga sarflanadi va natijada tarjima sifati pasayadi. Shu bilan birga, emotsional intellekt tarkibidagi o‘z-o‘zini regulyatsiya qilish qobiliyati tarjimonga xatolarga nisbatan barqaror munosabatda bo‘lish imkonini beradi. Professional samaradorlikka erishgan tarjimon yo‘l qo‘yilgan kichik xatoga "yopishib" qolmasdan, emotsional muvozanatni saqlagan holda jarayonni davom ettira oladi. Shuningdek, motivatsion omillar, ya’ni kasbga bo‘lgan qiziqish va muvaffaqiyatga intilish kognitiv chidamlilikni oshirib, uzoq davom etadigan sinxron tarjima sessiyalarida diqqatni bir me’yorda ushlab turishga yordam beradi. Kognitiv va emotsional omillarning o‘zaro ta’sirini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, yuqori darajadagi kognitiv qobiliyatlar emotsional beqarorlik sharoitida o‘z kuchini yo‘qotishi mumkin. Shuning uchun talabalarni tayyorlashda nafaqat xotira va diqqatni mashq qildirish, balki ularda stressga qarshi kognitiv filtrlar va emotsional

barqarorlik ko‘nikmalarini shakllantirish kasbiy moslashuvning fundamental asosi hisoblanadi. Samaradorlik, pirovard natijada, tarjimonning o‘z kognitiv imkoniyatlarini emotsional bosim ostida qanchalik samarali boshqara olishi bilan belgilanadi.

Sinxron tarjima jarayonida antisipatsiya, ya’ni ehtimoliy bashorat qilish mexanizmi, kognitiv yuklamani optimallashtirishning eng samarali vositasi hisoblanadi. Antisipatsiya tarjimonga ma’ruzachining nutqi hali yakunlanmasdan turib, uning mazmuniy davomini, grammatik qurilishini yoki yakuniy xulosasini mantiqan oldindan sezish imkonini beradi. Bu jarayon tarjimonning lingvistik kompetensiyasi, dunyoqarashi va kontekstni tahlil qilish qobiliyatiga tayanadi. Kognitiv nuqtayi nazardan, antisipatsiya miyaning "kutish" rejimini faollashtiradi, natijada ishchi xotira kelayotgan axborotni qabul qilishga tayyor turadi. Bu esa "faza farqi"ni qisqartirishga va tarjimaning ravonligini ta’minlashga xizmat qiladi. Talabalar uchun antisipatsiya ko‘nikmasini shakllantirish, ayniqsa, sintaktik tuzilishi turlicha bo‘lgan tillar o‘rtasidagi tarjimada masalan, fe’l gap oxirida keladigan tillarda kasbiy muvaffaqiyatning hal qiluvchi omilidir. O‘z-o‘zini nazorat qilish esa sinxron tarjimaning kibernetik apparati bo‘lib, u tarjima jarayonining sifatini real vaqt rejimida boshqarib boradi. Tarjimon bir vaqtning o‘zida ham "uzatuvchi", ham "tinglovchi" rolini bajaradi: u o‘zining chiqish nutqini akustik, semantik va stilistik jihatdan nazorat qiladi. Ushbu mexanizm yordamida tarjimon yo‘l qo‘yilgan tasodifiy xatolarni, til chalkashliklarini yoki ma’nodagi noaniqliklarni darhol payqaydi va keyingi jumlalarda ularni kompensatsiya qilishga intiladi. O‘z-o‘zini nazorat qilishning murakkabligi shundaki, u kognitiv resurslarning bir qismini doimiy ravishda "ichki audit"ga sarflashni talab qiladi. Shu sababli, endigina faoliyat boshlayotgan talabalarda ushbu mexanizm haddan tashqari faollashib ketsa, bu asosiy diqqatning bo‘linishiga va "kognitiv blokirovka"ga olib kelishi mumkin. Professional darajadagi moslashuvda esa o‘z-o‘zini nazorat qilish jarayoni avtomatlashgan va deyarli sezilmaydigan darajada kechadi. Antisipatsiya va o‘z-o‘zini nazorat qilish sinxron tarjimon faoliyatining kognitiv muvozanatini saqlab

turuvchi ikki ustundir. Antisipatsiya kognitiv resurslarni tejash va "oldinga qarab harakat qilish"ga yordam bersa, o‘z-o‘zini nazorat qilish xatolardan himoyalanish va sifatni saqlashga xizmat qiladi. Ushbu ikki mexanizmning uyg‘unlashishi talabalarning kasbiy moslashuv jarayonini tezlashtiradi va ularning faoliyat samaradorligini professional darajaga ko‘taradi.

Sinxron tarjimonlik talabalarida kognitiv xususiyatlar va faoliyat samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni eksperimental o‘rganish jarayoni bir qator maxsus psixolingvistik metodikalarni kompleks qo‘llashni taqozo etadi. Bunda talaba matnni o‘qish yoki tinglash jarayonida ham mantiqiy xulosalar chiqarishi, ham ma’lum bir birliklarni xotirada saqlashi lozim bo‘lib, bu bevosita sinxron tarjimadagi kognitiv yuklamaga muvofiq keladi. Diqqat jarayonlarini tahlil qilishda esa dixotik tinglash kabi usullardan foydalaniladi, bu esa talabaning diqqat markazini turli kanallar o‘rtasida qanchalik tez va samarali taqsimlay olishini hamda begona shovqinlarni filtrlab, asosiy mazmunga fokuslanish qobiliyatini o‘lchash imkonini beradi. Kognitiv moslashuvchanlikni tekshirishga yo‘naltirilgan metodikalar, xususan, rang va so‘z o‘rtasidagi ziddiyatga asoslangan testlar talabaning lisoniy interferensiyaga chidamliligini va miyaning bir operatsiyadan ikkinchisiga o‘tish tezligini aniqlaydi. Ushbu metodika sinxron tarjimadagi ona tili va chet tili o‘rtasidagi "to‘qnashuv" jarayonlarini kognitiv nazorat qilish darajasini ko‘rsatib beradi. Sinxron tarjima jarayonida idrok, diqqat, ishchi xotira va fikrlash jarayonlari yagona dinamik tizim sifatida harakat qilib, ularning har biri tarjima sifatini belgilovchi hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, ishchi xotira hajmining kengligi va diqqatni taqsimlash qobiliyati talabalarning vaqt tanqisligi hamda yuqori kognitiv yuklama sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta’minlovchi asosiy ustunlardir.

Sinxron tarjimada tafakkurning imkoniyatlari shunchalik kengki, uni zamonaviy ilm-fan inson intellektining "cho‘qqisi" deb baholaydi. Sinxron tarjima — bu shunchaki ikki tilni bilish emas, balki miyaning neyron darajasida o‘ta tezkor qayta ishlanishidir. Daniel Jayl o‘zining "Kuchlanishlar modeli" orqali tarjimon

tafakkurini bir vaqtning o‘zida bir nechta vazifani bajaruvchi "jonglyor"ga o‘xshatadi. Uning nazariyasiga ko‘ra, tafakkur uchta asosiy energiyani boshqaradi: eshitish — diqqat bilan eshitish va tahlil qilish, xotira — operativ xotirada ma’lumotni bir necha soniya ushlab turish, mahsulot — tarjimani nutq shaklida shakllantirish. Agar bu jarayonlar orasida muvozanat buzilsa, ya’ni tarjimon bitta so‘zning tarjimasini eslashga haddan ortiq kuch sarflasa, u yangi axborotni eshitishni to‘xtatib qo‘yadi. Shuning uchun, Jayl bo‘yicha tafakkurning asosiy kuchi — energiya resurslarini soniyalar ichida to‘g‘ri taqsimlay olishidadir. Parij maktabi asoschilari Danisa Seleskovich va Marianna Lederer esa tarjimadagi tafakkurni "ma’no qidiruvchi detektiv" sifatida tasvirlaydilar. Ularning "Interpretativ nazariyasi" asosida yotgan eng muhim tushuncha — deverbalizatsiyadir. Bu shuni anglatadiki, tarjimon gapni eshitganda, uning miyasida so‘zlar "erib ketishi" va o‘rnida sof tushuncha, ya’ni "ma’no tasviri" qolishi kerak. Masalan, notiq "daraxt" desa, tarjimonning tafakkuri "d-a-r-a-x-t" degan so‘z ketma-ketligini emas, balki o‘sha o‘simlikning obrazini tasavvur qilishi va uni darhol maqsadli tilga ko‘chirishi shart. Bu olimlar tafakkurni so‘zlar qafasidan ozod bo‘lishga va faqat fikrning mag‘zini tarjima qilishga o‘rgatadilar. Psixolingvist Ilya Zimmerman va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan "Ehtimoliy bashorat qilish" nazariyasi tafakkurning "vaqt mashinasi" kabi ishlashini tushuntiradi. Bizning miyamiz passiv qabul qiluvchi emas, u o‘ta faol bashoratchidir. Notiqning birinchi jumlasi yoki hatto intonatsiyasidan tarjimonning tafakkuri mantiqiy ehtimollarni hisoblab chiqadi: "Agar gap shunday boshlangan bo‘lsa, u katta ehtimol bilan mana bu natija bilan tugaydi". Bu intellektual instinkt tarjimonga notiqning ortidan quvlash emas, balki u bilan yonma-yon, ba'zan esa bir qadam oldinda yurish imkonini beradi.

Sinxron tarjimonlikni psixologik ko‘zguda tahlil qilsak, bu jarayon inson miyasining imkoniyatlar chegarasida ishlashi, ya’ni o‘ziga xos intellektual va ruhiy "bo‘ron" holatidir. Talaba uchun kognitiv xususiyatlar shunchaki mahorat emas, balki uning ichki tayanchi bo‘lib xizmat qiladi. Tasavvur qiling, inson bir vaqtning o‘zida ham tinglab, ham tahlil qilib, ham gapirishi uchun uning miyasi favqulodda

moslashuvchan va tezkor bo‘lishi kerak. Bu yerda ishchi xotira va diqqatning taqsimlanishi tarjimonning ruhiyatiga bevosita ta’sir qiladi: agar bu mexanizmlar yaxshi rivojlangan bo‘lsa, talaba o‘zini vaziyat egasidek his qiladi va bu unga ichki xotirjamlik baxsh etadi. Aks holda, kognitiv yuklama ortib ketishi bilan talabada kuchli xavotir va o‘ziga ishonchsizlik uyg‘onadi, bu esa "kognitiv blok"ga, ya’ni fikrning chalkashib qolishiga olib keladi. Kasbiy moslashuv ham aynan shu kognitiv egiluvchanlikka bog‘liq — xatoga yo‘l qo‘yganda ruhan cho‘kmasdan, darhol keyingi ma’noga o‘ta olish qobiliyati talabaning kasbda "yonib ketmasligini" ta’minlaydi. Samaradorlik bu kognitiv resurslarni to‘g‘ri boshqarish san’ati deyish mumkin, tarjimon o‘zining intellektual quvvatini tejay bilishi, qachon diqqatni jamlash va qachon uni bo‘shatishni his qilishi uning nafaqat professional, balki ruhiy jihatdan yetukligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, kognitiv xususiyatlar talaba uchun shunchaki qurol emas, balki uni kasbiy stresslardan himoya qiluvchi va muvaffaqiyatga yetaklovchi ichki barqarorlik manbaidir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

G‘oziyev E.G‘. “Umumiy psixologiya”. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

G‘oziyev E.G‘. “Tafakkur psixologiyasi”. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990.

Mahmudov N.M. “Tilning kognitiv tadqiqi masalalari”. – Toshkent: Akademnashr, 2017.

Mo‘minov O. “Sinxron tarjima”. – Toshkent: Toshkent davlat jahon tillari universiteti, 2005.

Musayev Q.M. “Tarjima nazariyasi asoslari”. – Toshkent: Fan, 2005.

Nishonova Z.T. “Mustaqil ijodiy fikrlash psixologiyasi”. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2011.

Safarov Sh.S. “Kognitiv tilshunoslik”. – Samarqand: Sangzor, 2006.

Safarov Sh.S. “Pragmalingvistika”. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

Salomov G‘. “Tarjima tashvishlari”. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.